

A jobbágyszabadításhoz vezető út

A földesúri tulajdonlás változásai

A Pozsonyban tartott utolsó rendi országgyűlésen, 1848. március 14-én este a jobbágyszabadítás megoldására olyan határozattervezet született, amely szerint az országban egyszerre megszűnnek az úrbéri viszonyok, és a földesurak kárpótlását a jobbágyok helyett az állam vállalja magára. Ezt a javaslatot a követi tábla március 15-én ellenvetés nélkül megszavazta, sőt március 18-án a törvénnyé formált szöveget az alsó- és felsőtábla, kiegészítve az egyházi tized kárpótlás nélküli eltörlésével, egyhangúlag magáévá tette.

Forradalmi változás

Az országgyűlés radikálisai sem remélték, hogy a jobbágyszabadítás megvalósulhat ennek az országgyűlésnek a működése során. Szentkirályi Móric vagy Kossuth Lajos tollából még március első felében is olyan javaslatok születtek, amelyek becsőbizottságok véleménye alapján két év, de minimum hat hónap alatt képzelték el a megváltakozási összegek megállapítását, amit az állam közbejöttével, de nem az állam által átvállalt formában kellett volna a földesuraknak megfizetni. Március 15-én, illetve 18-án tehát valóban forradalmi változások következtek be. A jobbágyok úrbéri szolgáltatásait, egyházi tizedét, és az úri joghatóságot eltörlő IX. és XIII. törvénycikk, valamint a földesurak állami kárpótlásáról rendelkező XII. törvénycikk, végérvényesen elszakították azt a kapcsolatot, ami a jobbágyokat és a földesurakat sok évszázada elválaszthatatlanul összefűzte.

A jobbágyok felszabadítását, bár 1848 márciusában egyetlen nap törvényalkotása valósította meg, mégis évszázadokon át tartó változások folyamata előzte meg, amelyek nélkül e forradalmi átalakulás nem, vagy nem ebben a formában valósulhatott volna meg.

Előzmény: örökös jobbágyság

Az évszázadok lassú változásainak kiindulópontja az a helyzet, amelybe a

magyar jobbágyság a 16. század elején, a Dózsa György vezette parasztfelkelés leverése és Werbőczy Hármaskönyvének megfogalmazása idején került. Az örökös jobbágyság kodifikálása nem jelentett mást, mint annak kimondását, hogy a jobbágy nemcsak személyében van alávetve földesurának, de azt is, hogy földje szintén az uraság tulajdona, őt csak munkája bére illeti meg. Ezt a Hármaskönyvben szereplő „totius terrae proprietas”-t (a föld teljes tulajdonát) megerősítette a Királyi Kúria döntése a 18. század harmincas éveiben, amely szerint „nem nemesek nemesi birtokokat nem birtokolhatnak” (incapacitas possessorii).

A kérdés az, hogyan alakult ki olyan helyzet, amelyben a jobbágy nem telkének szabad forgalmi áráért, hanem a fizetett járadék tőkésített ellenértékéért lehetett tulajdonosa az általa használt földnek.

A Hármaskönyv a jobbágy használatában és az uraság kezelésében lévő földeket egyaránt földesúri tulajdonnak tekintette. Elismerte emellett azonban a jobbágy öröklését (örökös jogát) a kezén lévő földekben. Amikor azt állapítja meg, hogy a jobbágy birtokának elidegenítésével csak munkájának bérét és jutalmát ruházhatja át, ezt a bért azonosnak tekintette az ingatlan közbecsújával, ami az örökbecsűnek, a valóságos érték tizedének felelt meg. Ezzel azonban azt is tudomásul vette, hogy a földesurak „teljes” tulajdona nem foglalja magában a jobbágy használatában lévő ingatlanok tizedrészét. Ellenszol-

Esküvői multság Adonyban. Német vázlatfüzet részlete, 1822

Néprajzi Múzeum

Jobbágy deresen. Vízfestmény, 1793

OSZK

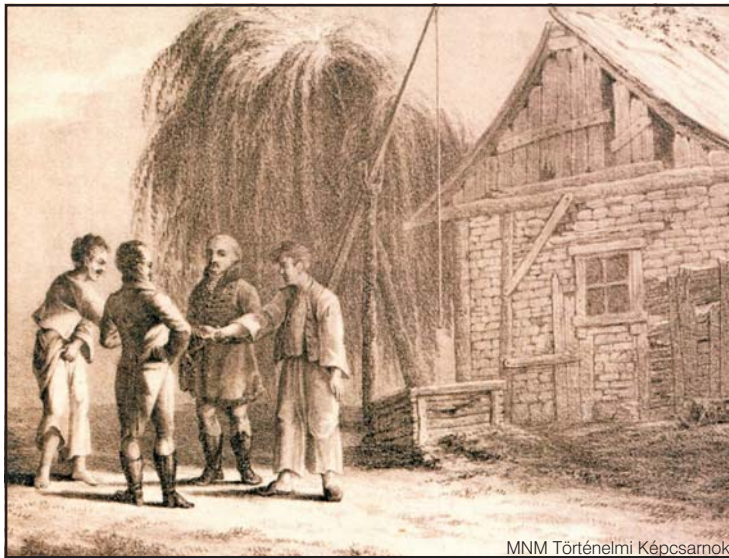
gáltatás nélkül ugyanis az uraság sem sajátíthatta el a jobbágy ingatlanait, csak annak a közbecsűben meghatározott árért.

A valóságban a jobbágy telekben lévő öröksége, amely fölött úgy érvényesült az urasági tulajdon, hogy a jobbágy sohasem szerezhette teljes proprietást, többet is érhetett a valóságos ár tizedénél. A 16–17. századi birtokbecslésekben a lakott, azaz *járadékfizető jobbágytelkek mindig többet értek*, mint a lakatlanok, de ez utóbbiak sem voltak értéktelenek. Az uraságok számára e puszták telkek a becslések szerint átlagosan 20–50%-át érték a lakottaknak. Ha csak ezt vesszük figyelembe, a jobbágy telekben lévő bére és jutalma több is lehetett a teljes telekérték 10%-ánál, hiszen a járadékot nem hozó telek 50–80%-kal kevesebbet ért.

Uralkodói védelem

A változások a jobbágytelek állapotában és a jobbágy személyi alávetettségében a 18. században kezdődtek, nem függetlenül az uralkodói hatalom „jobbágyvédő” intézkedéseitől.

1715-ben, az állandó hadsereg felállításánál során a magyar nemesség az országgyűlésen érvényesíteni tudta azt az elvet is, hogy továbbra is „vérével” adózik, s állami adók csak a nem nemeseket terhelik. Erre tekinthető válasznak az az uralkodói magatartás, amely az adóalap védelme érdekében 1723-ban országgyűlési törvényt fogadtatott el a puszták benépesítéséről, illetve a jobbágyok más megyébe történő áttelepítésének tilalmáról (1723. évi XVIII. tv., LXII. tv.). A XVIII. törvénycikk szerint az uraságok büntetés terhe mellett nem teheték meg, hogy a lakosok nélkül maradt településekre ne engedjék vissza egykori jobbágyaikat, akik a porták szerint kivetett adókat (az államnak) fizették. Ezáltal az állami adó alá bevett telkek a jobbágyok kezén mindvégig megmaradtak, azaz a pusztákat a korábbi gyakorlattal ellentétben nem lehetett az allódiu-

MNM Történelmi Képcsarnok

A földesurak és jobbágyok közötti vitás úrbéres ügyeket az úriszékek intézték.

Richter Antal Fülöp: Kényszerű békülés az úriszék előtt. Metszet

mokhoz sorolni. A 62. tc. szerint úgy sem lehetett az adóalapot csökkenteni, hogy azok a földesurak, akiknek több megyében is volt birtokuk, egyik megyéből egy másikba helyezték át (állami) adóra kötelezett jobbágyaikat.

E két paragrafus először mondta ki, hogy nem lehet átmenet a saját kezelésben lévő földesúri földek és az állami adót fizető jobbágyok használatában lévő földek között. Werbőczy ezt a különbséget még nem ismerte, a jobbágy nélkül maradt falvak természetes módon válhattak az uraságok magánkezelésű birtokává, de allódiumot lehetett kialakítani a jobbágytelkek közbecsűvel történő elsajátítása útján is.

E törvények fontosságát a reformkorban többen is felismerték. Wesselényi Miklós szerint az idézett törvényekkel „már ekkor meg volt szorítva a birtoki (tulajdoni) szabad juss, oly földre nézve, melly egyszer a paraszt kezén volt”. Deák Ferenc szerint az 1723. évi XVIII. törvénycikk „a jobbágybirtokot elvehetetlennek rendelte”.

A jobbágnak a telekre vonatkozó jogai erősödésében és az urasági rendelkezés korlátozásában újabb nagy lépést jelentett Mária Terézia 1767. évi úrbéri rendelete, amelynek bevallott célja volt az állam érdekét és az adóalapot „minden lehetséges módon megőrizni”. A földesúr jogait a jobbágyi földekre a pátens nem vonta kétségbe, érvényesnek jelentette ki azonban az 1723. évi XVIII. törvénycikket is. Sőt ez utóbbit ki is szélesítette an-

nak kimondásával, hogy ha az elpusztult házhelyek „a porták számába be mentek” (azaz adóalappá váltak), nem csatolhatók az adómentes allódiumokhoz, hanem új jobbágyokat kell rájuk ültetni, vagy ha ilyenek nem találhatóak, akkor a már ott lakóknak kell átengedni. A jobbágyok jogsultságait azzal is erősítette, hogy vármegyénként eltérő mértékben ugyan, de megszabta a később úrbéres földeknek nevezett telkek nagyságát és az utánuk évente fizetendő járadékok mértékét is. Ezáltal törvényes feltételek híján nemcsak a job-

bágyföldet nem lehetett allodizálni, de a járadék mértékét sem lehetett megváltoztatni. Az *allodizálás tilalma* – úgy tűnik – a valóságban is érvényesült, hiszen a jobbágytelkek száma Varga János adatai szerint 1780 és 1847 között csaknem 120 ezerrel növekedett, miközben kurializálással és elbirtoklással a földesurak kezére csak 1760 úrbéres telek került. (Ez az 1780. évi telekszám 0,9, az 1847. évi telekszám pedig csak 0,5%-a volt.)

Jobbágytelek – örökjogon

A pátens utáni időszakban az úrbéres föld helyzete közelített az olyan örökös birtokhoz, amelyet az egyes jobbágy elveszíthetett ugyan, ha nem fizette a közhatalom által megállapított és ennél nagyobbra nem növelhető földesúri járadékot, vagy alkalmatlanná vált a szolgáltatások teljesítésére, a *jobbágyrend* vagy osztály azonban *örökösen megmaradt a telekföldek birtokában*.

A helyzet tehát az állami beavatkozás eredményeként Werbőczy korához képest ellentétesre változott. Werbőczy még azt foglalta jogi szabályokba, mennyi a jobbágy hereditása az általa művelt földesúri földben, s azt állapította meg, hogy munkájának bérének, azaz a telekbe fektetett javításain kívül más öröksége nincs. A pátens, bármennyire hivatkozott is az „uraság jus-saira”, a *jobbágyot tekintette birtokon belülinek*, s csak arról kellett döntenie, mennyi a földesúr öröksége (perpetui-

tása, proprietása), nem az egyes jobbágytól, hanem a jobbágyosztály egészétől elbecsülhetetlen úrbéres földekben.

A kúriai döntés megakadályozhatta ugyan, hogy a jobbágyok tulajdonjoggal szerezhessenek földbirtokot, azt azonban nem, hogy adózási képességüket biztosító telekföldjeikből elmozdíthatatlanok legyenek, ezáltal az a *becsérték*, ami hereditásuk alapján őket illette meg, *egyre növekedjék*.

Ezt a növekedést az úrbéri rendelet egy másik, már említett döntése is elősegítette. Mária Terézia ugyanis nem hagyta meg az uraság döntési jogát a *jobbágy által évente fizetendő járadék meghatározásában* sem. Ennek az állami szabályozásnak a lényegét néhány évtizeddel később Wesselényi Miklós pontosan megfogalmazta. Az úrbéri szabályozás szerinte nem volt más, mint azon maximum megállapítása, melynél több bért az uraságok jobbágyaiktól nem szedhettek. Úgy fogalmazott, hogy „az állam e joga azon kötelességéből foly, miszerint tagjainak egymás feletti zsarnokoskodását, s így a földet bíró kicsiny számnak a földet nem bíró nagy szám rovására gyakorlandó monopóliumát is túrnie nem szabad”. Kossuth ugyan csak az 1840-es években hirdette, hogy a jobbágy és a földesúr közötti kapcsolat nem magánjogi, hanem közjogi viszony, aligha kétséges azonban, hogy a 18. századi szabályozások, különösen pedig az úrbéri rendelet töltötték meg a Werbőczy által még magánjogi kérdésnek tekintett jobbágyviszonyt *közjogi tartalommal*.

Megmarad a személyi alávetettség

Arra természetesen lehetett hivatkozni, hogy a királyi rendelet nem törvény, azt azonban nem lehetett tagadni, hogy az 1790–1791. évi országgyűlés el-

Az alsótábla ülésterme az 1836-os pozsonyi országgyűlésen. A. J. Groitsch korabeli színezett acélmetszete

fogadta a pátenst, bár a részletes szabályozást a deputációk véleménye alapján a későbbi országgyűlésekre hagyta. Ezért is történhetett meg, hogy 1832–1836-ban, amikor az országgyűlés ezt a feladatot (is) felvállalta, még akadtak olyan követek, akik azt állították: „nem is volt soha különbség az alodiális és az úrbáriális tulajdon közt, mert az úrnak szabadságában áll *condigna aestimazione* (méltányos becsület) a jobbágy javításait visszaváltani” és a jobbágyot a telekből kibecsültetni.

A *jogi felfogás* azonban nem ezt vallotta. Frank Ignác, a korszak egyik legnevesebb jogtudósa a tulajdon legfontosabb sajátosságának – joggal – a rendelkezés szabadságát tartotta, márpedig „a szabad intézkedés legbecselesebb javainkban igenis meg van szorítva” – írta, így sajátunknak csak azt tarthatjuk, „amit a törvény elismer”.

Nemesi kastély, körülötte parasztházak. Jakobey Károly olajfestménye Kazinczy Ferenc kúriájáról, 1858

MTA Művészeti Gyűjtemény

A jobbágy személyi szabadsága e változások során annak ellenére sem valósult meg, hogy II. József *rendelettel törölte el a jobbágy név használatát*. Wesselényi ennek alapján törvénytelennek tartotta a jobbágy személyi alávetettségét, Kőlcsey pedig arra figyelmeztetett, hogy a szabadon költöző jobbágy is örökösön alávetett marad, hiszen csak az egyik földesurat válthatja fel egy másik-
kal, s nem lesz személyé-

ben szabad. Mindazok a reformkori törekvések, amelyek meg akarták szüntetni az úri joghatóságot, a nemesi jogokat ki akarták terjeszteni a jobbágyokra is, és a jogkiterjesztéssel „a nemzet sorába kívánták iktatni a népet”, ezt a hiányzó személyes szabadságot óhajtották megteremtteni.

A jobbágyi telek haszonvétele

Az 1832–1836. évi országgyűlésen, bár az a javaslat, hogy a jobbágy *örökváltás útján*, pénzre átszámított évi járadéka tőkésített összegével szabaduljon ki a földesúr hatalma alól, elbukott, mégis történt olyan előrelépés, amely a jobbágy hereditását és ezzel a telekföldből őt megillető becsértéket megnövelte. A megalkotott törvény szerint a jobbágyi telek haszonvétele, az „ususfructus” a jobbágy olyan „igaz”, azaz *valóságos tulajdona*, amellyel szabadon rendelkezhet, ura engedélyével bárkinek eladhatja, aki vállalja, hogy a telken nyugvó szolgáltatásokat teljesíti. Ez a vállalás biztosította, hogy a telekben lévő urasági jogok, azaz az állam által megszabott szolgáltatások nem enyésznek el. A törvény kimondatlanul is abból indult ki, hogy az úrbéres föld elvehető a jobbágyságtól, mert ha valamely jobbágy a járadékfizetésre való alkalmatlanság vagy annak megtagadása miatt el is

veszítette telkét, azt *kötelező volt egy másik jobbágnak vagy az adott falu közösségének adni. Az uraság igaz tulajdona így nem az úrbéres föld, hanem az úrbéri járadék.* Sajátos kettősség alakult ki ugyanarra a földre. A birtokon belül lévő jobbágyot tulajdonként illette meg a haszonvétel, az uraságot pedig a járadék. A kialakult helyzetet nagyon világosan magyarázta Kossuth Lajos, aki szerint „balgaság az usufructuatio után azt hinni, hogy a telek a földes úr, az övé a robot, a füstpénnel meg a dézma, ez a váltás tárgya, nem a telek”.

Örökösen megváltható járadék

Ez a járadék az 1840-ben megalkotott törvény szerint szabad megegyezés alapján örökösen megváltható volt, azaz elhárult az 1836-ban még felállított korlát. A megváltkozással a *jobbágy telke tulajdonosa lett, bár urának maradt hatalma személye és földje felett is.* A személyi hatalmat a joghatóság fennmaradása, a dologit pedig a háramlás biztosította. Ez utóbbi azt jelentette, hogy a törvényes örökös nélkül elhalt (deficiens) jobbágy után nem az állam, hanem a földesúr örökölt. Ez az öröklési jog is szűkebb lett azonban a korábnál, mert a törvény kimondta, hogy az utód nélkül elhalt jobbágy szülei, oldalági örökösei is megelőzik a földesúri háramlást, a házastársak viszont örökösödése pedig nemcsak a közös szerzeményekre, de a házasság előtt szerzett javakra is kiterjedt, és minden örököst megelőzött.

A törvénybe iktatott engedőleges örökváltságban a szabad egyezkedésnek is megvoltak a korlátai. Az uraság nem arról egyezkedhetett, hogy mekkora tőkeösszeg fejében engedje át a telket örökösen a jobbágnak, mert az állam által megszabott szolgáltatások tőkésített összegénél többet jogszerűen nem kérhetett, legfeljebb arról, hogy hozzájárul-e – vagy nem – a megváltáshoz, vagy arról, hány százalékos kamatláb mellett számíttják ki a váltáságtőkét, illetve át-

engedi-e jobbágyainak az úgynevezett kisebb királyi haszonvételeket is (bormérés, mézszárszék tartás stb.).

Éppen ezért lehetett jogosan felvetni az 1840-es években, mivel engedőleges alapon igen lassan haladt előre a megváltás ügye, hogy az örökváltsághoz nem kell a földesúr engedélye, az az *állam közreműködésével*, esetleg anyagi támogatásával, kötelező érvennyel is végbemehet. A mindkét fél számára kötelező és egy időben végrehajtott megváltást azonban reálisan csak úgy lehetett véghezvinni, ha a kárpótlási összeget, amely a földesurak „igaz” tulajdonának ellenértéke volt, jórészt vagy teljes egészében az államhatalom vállalja magára. 1848. március 14–15-én, illetve 18-án Európában szinte egyedülállóként ez utóbbi következett be.

A birtokbírhatás joga

A jobbágyfelszabadítás, a jobbágyok földtulajdonossá válása előtt még egy akadály elhárult. 1844-ben törvény mondta ki, hogy a *birtokbírhatás joga a jobbágyokat is megilleti.* Széchenyi joggal írhatta titkárának, hogy a törvény alapján „kiki szerezhethet ingatlan tulajdont, mint nemes ember”. Így arra is lehetőség nyílt, hogy a jobbágyok aloldali vagy városi földeket is vásárolhassanak, mégis a jogszabály kevésbé indult ki a gyakorlatból, inkább csak elvi lehetőséget teremtett.

Az 1830-as években még többen voltak olyanok, akik az úrbéres földek kettős természetét és azt a helyzetet,

hogy az uraság proprietása nem több, mint a járadékra vonatkozó jog, nem akarták tudomásul venni. Az 1840-es években már a konzervatívok felfogása is megváltozott. A telektulajdon tekintetében Dessewffy Emil hasonlóan vélekedett, mint Kossuth Lajos. A föld becsértéke szerinte sem lehet a megváltás tárgya, „miután annak haszonvétele nem földesúri tulajdon, és csak ezen haszonvételekhez kapcsolt tartozások a földesúr tulajdonai. A megváltás tárgyai tehát csupán ezen tartozások lehetnek.”

Az örökös jobbágyság kialakulásától, a 16. századtól kezdve 1848-ig a jobbágy hereditása tehát ingatlan javaiban egyre erősebb lett, haszonvételeinek értéke egyre növekedett. A bizonytalan becslések ellenére is juthatunk arra a végső következtetésre, hogy a jobbágnak a telekben lévő haszonvétele három és fél évszázad alatt sokszorosára nőtt, *elérhette a telekérték kétharmadát, háromnegyedét is.*

Földesúr: a járadék tulajdonosa

A jobbágyfelszabadítás megvalósulásának feltételei között ez az értékelőtől bizonyára szerepet játszott. A döntő azonban az volt, hogy *közmegegyezés alakult ki abban a kérdésben: a földesúr nem a jobbágytelek, hanem a járadék tulajdonosa, kárpótlás ezért, és nem a föld becsértékéért illeti meg.*

Ez volt az oka annak is, hogy az 1848-as törvények a *járadékok megszüntetéséről* szólnak, és nem mondták ki, hogy a járadékmentes föld a volt jobbágyok tulajdonává vált. A történészek közül is sokan gondolták, hogy ez azért alakult így, mert a törvények „sebtében” születtek. Szerintünk nem volt szükség másra, mint a szolgáltatások eltörlésére, hiszen a földesurak csak a járadékok tulajdonosai voltak.*

OROSZ ISTVÁN

* Cikkünk a szerző 2011. április 12-én, az MTA Történettudományi Intézetében tartott előadásának rövidített, szerkesztett változata. (A szerk.)

Az 1848. áprilisi törvények kihirdetése a felvidéki Liptó környékén.
P. M. Bohún olajfestménye

